

RAMSEY NASR

**Het hemelse leven
(Mahler 4)**

Bedächtig. Nicht eilen – Recht gemächlich

In de verte: het geluid van naderende sleden. Koperen belletjes glijden door het landschap, over de besneeuwde heuvels komen ze, als in een Boheems sprookje, naar beneden. Het is 1901. Een eeuw ontwaakt. Winterthema's worden ingezet, ze glijden langs ons heen, in elkaar hakend, gaande van fluit en vertragende klarinet via hoge strijkers weer omlaag naar de contrabassen, de hoorns, om dan terug te komen bij de klarinet. Beginmelodieën dansen rond, zonder volledig uitgewerkt te worden, onbekommerd vormen ze een zwerm van prille lijnen, bijeengedreven door belletjes. Een kudde ongeduldige kinderen. Sneeuw valt uit de melkwitte hemel. Tussen de sleden stapt een kleine reus voorbij, wandelstok in de hand. Zijn prachtig gewelfde voorhoofd hangt boven fonkelende ogen, verscholen achter een ronde bril. Gustav Mahler componeert in de buitenlucht. Hij springt over rotsen, klimmend en zwerfend van toonsoort naar toonsoort. Nu staat hij stil. Hij kijkt naar boven, naar het kristallen dons dat in zijn hand valt – en wandelt door, sporen achterlatend in de sneeuw, zichzelf een weg slingerend richting 1902.

Honderden kilometers verderop. In een noordelijke stad van Europa staat een jongeman breed gebarend voor een orkest. Af en toe spreekt hij het toe, zijn fabeldier van hout, koper, snaren en vel. En het dier volgt hem, brengt geluid voort op de wenk van zijn hand.

In korte tijd verkrijgt het jong een eigen klank. Willem Mengelberg kneedt het als een veldheer. Zijn concerten zijn een strijd op leven en dood.

*een titanenkamp
waarin de mensch
het bovenmenselijke
verrichten kan*

Intussen is Mahler naar Duitsland gewandeld. Vlak voor de Nederlandse grens houdt hij halt in 1902, hij betreedt er een volle zaal, begint een van zijn symfonieën te dirigeren. Na anderhalf uur eindigt de muziek precies waar zojuist de Vierde begon: in de finale zingt een kinderkoor als hemelse klokken en zijn wederom bellen te horen, cimbalen, tamboerijnen, klinken kleine trommels vanaf de verschillende balkons. Het begint zacht te sneeuwen in de zaal.

Mengelberg is erbij. Hij bekijkt na afloop de bezwete dirigent met zijn ronde bril, hoe deze zich omdraait op de bok en het volledig besneeuwde publiek groet, extatisch wijzend naar zijn kinderkoor.

Vandaag ontmoeten de twee mannen elkaar. Ze worden vrienden.

1903. Op uitnodiging van Mengelberg wandelt Mahler Nederland binnen. Voor het eerst klinkt zijn muziek in het Concertgebouw. De componist dirigeert – en is razend enthousiast, over orkest en publiek.

*dit land is verbijsterend
mij vergingen horen en zien*

*hoe de mensen hier louter
luisteren kunnen*

Dat was elders wel anders. Bij de première van zijn Vierde Symfonie was het publiek verbijsterd op de stoelen blijven zitten. Niemand begreep wat de kleine reus wilde zeggen: zo ziekelijk naïef, zo volstrekt tegenstrijdig en versnipperd dit alles... Waar was de heroïek, de zuiverheid der helden? Wat was dit voor finale geweest?

De lieflijkste van al zijn symfonieën had men in Duitsland beangstigend gevonden.

Voor de Nederlandse première van de Vierde nodigt Mengelberg wederom de componist uit – daar komt Mahler reeds aangewandeld – en hij verklaart hem prompt wat de beste oplossing is om een publiek te laten wennen aan het ongehoorde:

*zondagavond
concertgebouw*

*gustav mahler
symfonie nr. 4*

pauze

*gustav mahler
symfonie nr. 4*

Mahler straalt. In Mengelberg heeft hij voor het eerst een vriend gevonden die zijn muziek ook werkelijk begrijpt: een wereld als een overvol hoofd, bevolkt door middeleeuwse mystici, lullige dorpsfanfares en oosterse filosofen, door klezmermuzikanten, reizigers, engelen en kinderen.

De componist zal meermaals terugkeren naar Nederland. Hij voelt zich hier thuis, noemt Amsterdam zijn tweede vaderland.

Niettemin ontvangt zijn geliefde in deze dagen een smeltende brief:

*voor rondtrekken ben ik niet geboren
het is een vreselijk leven dit
rondhangen in den vreemde*

*hoe liefderijk men ook ontvangen wordt
men wordt aan alle zijden gehinderd
en ten slotte verlaten*

In het jaar van de Vierde stopt het met sneeuwen. Waar de instrumenten eerder nog niet tot drie konden tellen, maken ze nu bredere bogen, opzwellend in de strijkers en neerkomend bij de andere secties. Het zijn dezelfde melodieën als daarnet, maar uitgewerkt tot ledematen.

Het orkest begint te puberen. Er ontstaat protest tegen Mengelberg met zijn eigengereide autoritaire gedrag. Hout, koper, darmen en vel eisen inspraak. Elf van hen worden ontslagen, de lege stoelen vanzelf door anderen bezet. Mengelberg is Herr im Hause. Hij heft zijn hand: belletjes klinken op uit het lichaam.

En dan is er ziekte. En dan is er dood. Bloemen, bloemen en nog eens bloemen begraven het kerkhof. Honderden kransen, terwijl ijzige regen op alle aanwezigen neerstort. De kleine reus wandelt niet meer. Hij ligt onder de grond naast een kleuter van vier. Eeuwig vier, zijn lievelingsdochter.

*gustav mahler
(1860 - 1911)*

Mengelberg ontfermt zich over de jonge symfonieën als over een gezin. Vastberadener dan ooit brengt hij Mahler ten gehore, om zijn vriend op eigen benen te laten staan.

Vooralsnog lukt dat. Voor het herdenkingsconcert staat de Vierde op het programma. Na het slotdeel klinkt luid applaus – maar ook na het openingsdeel, en na het adagio. Alsof men hem terug wil klappen. Vanaf de balkons dwarrelen sneeuwvlokken omlaag.

In 1920 organiseert Mengelberg een feest voor zijn vriend. Hij viert zijn 25-jarig jubileum bij het Concertgebouw door in twee weken tijd de complete Mahler uit te voeren met zijn orkest. Deze titanenklus vormt het eerste internationale muziekfestival sinds het einde van de wereldoorlog. Componisten, dirigenten, muzikanten, uit heel Europa komen ze samen omwille van een droom: vrede en verbroedering tussen naties en volkeren.

Het neutraal gebleven Nederland vormt de ideale grond voor deze droom. Mahlers muziek belichaamt die droom.

Mengelberg wordt nu algemeen aanbeden. Hij is geliefder bij het volk dan koningin Wilhelmina. Het orkest leeft onder zijn hand. 'De baas' blijft zijn bijnaam, maar in wezen is hij een koning, gedragen op schouders van het vaderland.

Overal zijn belletjes te horen. Door de straten van Amsterdam waait een weezoete geur, een eenzame wonderhoorn kondigt iets aan. En daar gaan ze: extreem traag trekken de bomen hun bloesems open, in een uitgevouwen versie van het openingsthema. De lente is daar.

Volstrekt onverwacht steekt nog één keer een felle bries op, om te versnellen en te versnellen en ten slotte open te breken in een wervelwind voor alle instrumenten tezamen. Tutti, fortissimo.

Alle kastanjes staan in bloei. Het is 1933.

De zon breekt door, en Duitsland heeft een nieuwe rijkskanselier.

In gemächlicher Bewegung. Ohne Hast

- De concertmeester, links vooraan op het podium, stemt zijn viool: alle vier de snaren worden één toon hoger afgesteld. De andere musici kijken toe, wachtend.
- Zodra de concertmeester knikt, heft de man op de bok zijn arm, de baton in de hand geklemd als een minzame knuppel. Een rusteloze melodie wordt ingezet door de hoorn.
- Drieachtste maat: rumoer in het woud.
- Aan de waterrand roddelt de kikker vrijuit met de bunzing, verwijt een kever de eekhoorn zijn stank. Andere dieren komen erbij staan. Een reiger nadert onmerkbaar. Een beer luistert toe. Stompzinnig staat hij daar, als een grote trom gluurt hij jaloers naar de pauken verderop. En boven hen allen betwisten de koekoeken vloekend hun tak op de uil.
- Aldoor is snerpnd een eerste viool te horen. Schel en snerpnd, zo wilde de kleine reus dat het instrument hier zou klinken, als de volksmuziek die hij hoorde in zijn jeugd. Als de bleke dood in een sprookje.
- Alle wezens praten nu door elkaar, onverstaanbaar in hun hout, koper, darmen en vel, net zolang tot een potige harp met wapperende blonde haren verschijnt. Zij heeft de oplossing. Naakt danst ze van stam naar stam en verdwijnt. Het bos volgt, walst achter zichzelf aan, ieder op zijn eentje, één lange sliert van walsende dieren en struiken.
- Het is crisis.
- Het Concertgebouworkest kwijnt in de magere jaren. De stemming is somber.
- Zo niet bij Mengelberg. In het voorjaar van 1933 is hij op tournee in Italië. Hij ontmoet er de Italiaanse fascistenleider. Het is een prettig gesprek en opgewekt meldt de dirigent: Mussolini's liefde voor de muziek is onbegrensd.
- 1935, oktober. In Berlijn zijn de Neurenberger Rassenwetten van kracht. Om het Duitse ras zuiver te houden is seks tussen ariërs en joden verboden. Gemengde huwelijken worden ontbonden. Opdat wat werd opgebouwd niet verloren zal gaan.
- Mengelberg ontvangt een uitnodiging om in Berlijn te dirigeren. Hij wil er graag naartoe. Zijn enthousiasme voor Duitsland valt niet in goede aarde. Honderden en honderden abonnees, zo gaat het gerucht, hebben uit protest hun lidmaatschap opgezegd.
- Mengelberg zet door, hoopt in Berlijn Mahler te kunnen dirigeren – in de stad waar het uitvoeren en beluisteren van joodsemuziek is verboden en waar juist de Mahlerstraße werd opgeheven.

1936, maart. Op de Nederlandse radio spreekt een minister-president tot zijn volk. Hij stelt het vaderland gerust: iedereen kan rustig gaan slapen. Op de achtergrond harpmuziek.

Later dat jaar vertelt een journalist Mengelberg dat in Leipzig het standbeeld van Mendelssohn is afgebroken. Mendelssohn is een jood. En Mengelberg wordt boos. Men moet niet alles geloven wat over Duitsland wordt verteld.

Het licht dooft snel in sommige huizen. In het schijnsel van de maan trekt traag een wals voorbij.

Als in 1937 het Concertgebouworkest wordt uitgenodigd voor een Duitse tournee, weigeren verscheidene leden mee te gaan. Maar Mengelberg is de baas. Hij verklaart:

*ik ben een kunstenaar
en een kunstenaar moet zich niet
bezighouden met politiek*

*kunst staat boven alle partijen
zij is evenals de zon geschapen
om alle rassen te beschijnen*

Hij verwijt de joden in zijn orkest niet mee te willen. Duitsland is een buitenkans, en de baas staat persoonlijk borg voor hun welzijn. Hij vindt het onbegrijpelijk dat musici een politiek standpunt durven innemen. Zij moeten neutraal zijn en verzoenen.

In 1938, na de Anschluss van Oostenrijk, wordt ook in Wenen de Mahlerstrasse omgedoopt en de buste van de kleine reus verwijderd uit de opera die hij zelf heeft geleid.

In de bosjes kwetteren fluiten en piccolo's, een langzame wals trekt voort in het woud, net zolang tot het woud zelf is verdwenen, achter de anderen aan.

1939, oktober. Het nieuwe muziekseizoen van het Concertgebouw wordt geopend. Op het programma staat Das Lied von der Erde. Componist: Gustav Mahler. Mengelberg verblijft in zijn chalet in Zwitserland en heeft afgezegd. De Duitser Carl Schuricht dirigeert in zijn plaats.

Het aangrijpende slotlied Der Abschied wordt gezongen door Kerstin Thorborg, een mezzosopraan die een jaar tevoren uit Wenen is gevlucht omwille van de nazi's:

*de aarde ademt
vol van rust en van slaap
elke hunkering wil nu dromen*

*de vogels hurken
stil op hun takken, traag
volkomen slaapt de wereld in*

*o, schoonheid
o, benevelde wereld*

Thorborg zwijgt. Gaat zitten. Luistert naar het lange orkestrale tussenspel, waarbij gaandeweg ook het orkest verstilt. En dan, op dit orgelpunt van extase – dan gebeurt het. Op een van de voorste rijen staat een dame op uit haar zetel. Kalm loopt ze naar de rand van het podium, tot ze bij zangeres en dirigent is aangekomen. Kalm en luid onderwijst ze de maestro:

deutschland über alles, herr schuricht

De akoestiek van het Concertgebouw is te volmaakt om het lied onaangetaast te laten. De dame verlaat de zaal in een snerpende stilte.

Schuricht zwijgt. Een volle zaal zwijgt. Alleen de contrabassen van Mahler grommen zacht door, nauw hoorbaar, als een aangehouden diepe toon in het spoorloze woud.

Eigenlijk was er geen stilte: na een seconde speelt het orkest gewoon door, op hun kale vlakke. Met de wenk van een lijkbleke hand pakken houtblazers het thema weer op, a tempo. Dan volgt het koper. En het lied van de aarde herneemt zijn loop, zoals voorgeschreven.

Enkel de mensen zijn aangetast.

In de zaal klinkt los van alles en als vanuit een andere ruimte:

*waarheen ik ga?
ik ga, ik wandel naar de bergen
zoek rust voor mijn eenzame hart*

*de lieve aarde
alom en overal
bloeit op in de lente
ontspruit als vanouds*

*alom en overal
en eeuwig blauw
doemen horizonten op*

*eeuwig...
eeuwig...*

eeuwig blauw...

Verspreide bellen van een celesta.

Ergens daartussen werd afscheid genomen. Vanaf nu is alles herinnering.

Wanneer het publiek het Concertgebouw verlaat, ziet men buiten zestien sleden staan. Niemand weet vanwaar ze komen. Er zijn geen kinderen, geen glooiende heuvels. Er is geen woud, geen sprookje. Er is alleen de stad en zestien lege, wachtende sleden.

Passanten houden stil, kijken naar boven. Dikke vlokken vallen omlaag, in de vorm van lichtgevende sterren. In elke ster staat een woord geschreven. Telkens hetzelfde woord. Vier smeltende letters. Iedereen kijkt naar de blauwe lucht; maar de sterren hingen aan de takken, druppen op de grond, om zich aan willekeurige voorbijgangers vast te plakken.

Het nieuwe seizoen is geopend.

Ruhevoll (poco adagio)

Het mooiste adagio dat Mahler ooit schreef. Op een geplukte passacaglia in de contrabassen zweeft een melodie tevoorschijn, volstrekt onthecht, in alle strijkers. Eerst in de cello's.

De lucht hangt loom in de ruimte, alles lijkt stil te staan in onwezenlijke rust.

Rotterdam ligt in puin. Mengelberg is in Duitsland. Men zegt dat hij met de Duitsers champagne heeft gedronken. Terwijl de havenstad nog nasmeult, komt bij het Concertgebouw een aanvraag binnen om vrijkaarten voor Duitse militairen.

Altviolen pikken het thema op, pakken de zwevende melodie zacht vast aan de uiteinden, spelen ermee in contrapunt, samen met enkele cello's.

Tijdens de bombardementen is het Rotterdamsch Philharmonisch Orkest zijn concertzaal, repetitieruimte, bibliotheek en een groot deel van de instrumenten kwijtgeraakt. Zesentwintig orkestleden zijn hun alles kwijt, Rotterdam is zichzelf kwijt, Nederland zijn leiders. Het Concertgebouw organiseert een benefietconcert.

Zonder de baas is de bok leeg en verlaten – maar in deze ruimte zijn dirigenten niet nodig. De tweede violen zetten als vanzelf in, een kleine decime hoger, variëren vrij op het thema van de cello's.

In juli 1940 wordt Mengelberg gefotografeerd in Berlijn, samen met zijn vrouw. Tevreden kijkt hij naar een affiche waarop aangekondigd een optreden van de Berliner Philharmoniker. Dirigent: Willem Mengelberg.

De eerste violen komen erbij. Zij herhalen het openingsthema, ettelijke octaven hoger, ijl, opstijgend. Lagen van gelukzaligheid stapelen zich op elkaar. Gestut op de ritmiek van de bassen staan de cello's, zetten altviolen zich af, lossen tweede violen hun voeten en stijgen de eerste violen op, één voor één, samenwerkend in een nevel. Ze verdwijnen, de concertmeester voorop.

Hij verdwijnt als eerste.

Sam Swaap is oud-lid van het Concertgebouworkest. In de zomer van 1940 voert hij bij het Residentie Orkest de eerste violen aan. Daar, in Den Haag, maakte de Jood na een concert een fout: hij kreeg een hand van de dirigent.

*de lessenaar
van de heer swaap
werd enigszins
naar achteren geplaatst*

En de jood speelt door, minder zichtbaar. Niet snerpend als de dood, maar als een mens in een sprookje. In beschaafd 's-Gravenhage.

Mengelberg is voor een paar dagen terug in Nederland. Hij heeft een kamer in het Amstel Hotel gereserveerd en de Duitse Rijkscommissaris op de hoogte laten brengen van zijn komst. De nazi schijnt een groot muziekliefhebber te zijn. Eenmaal ter plekke belijdt Mengelberg zijn liefde voor Duitsland. Hij vraagt zich af wat daar mis mee is.

In een andere ruimte komen één voor één muzikanten binnengewandeld. Zij nemen niet plaats op de gereedstaande stoelen, maar trekken door, al spelend, naar de andere kamers, voortzwevend op hun trage passacaglia.

Voor het concertseizoen '40/'41 zet Mengelberg Mahler op het programma. De Rijkscommissaris is verbaasd over zoveel naïviteit – en ook een beetje boos. Hij geeft toestemming nog één werk van de jood uit te voeren, voor een laatste maal, bij wijze van afsluiting. Het bestuur wil de bezetter niet tarten en ziet ervan af. Alleen Mengelberg houdt zijn poot stijf. De baas wil Mahler spelen zolang het nog kan. En van de Rijkscommissaris mag het.

Deze nieuwe muziekvriend heeft ook een voorstel. Het heet 'de zuivering van het orkestenlichaam'. En wie volhardt in het uitvoeren van jodenwerken zal geen subsidies meer ontvangen. Het Concertgebouw mag kiezen.

Tijdens de laatste uitvoering van Mahler worden vier orkestleden voorzien van een andere plaats. Gezeten aan de rand van het podium zaten de joden al te zeer in het zicht van het publiek.

Het is een prachtig concert.

De week daarop is het feest in het Concertgebouw. De eerste vrolijke avond sinds het uitbreken van de oorlog. De zaal is feestelijk ingericht met banieren en rood-wit-blauwe vlaggen. Achter het orkest doemen grote letters op:

*vreugde en arbeid
de kunst aan het volk*

Op de persconferentie, enkele dagen eerder, heeft Mengelberg gezegd:

*De kunst is een zon
die voor alle mensen schijnen moet*

*mensen hebben een wezenlijke behoefte
te vertoeven in een ideële atmosfeer*

*ik vind het prachtig wat u doet
naar zoiets heb ik gestreefd
u kunt altijd op mij rekenen*

Vanavond zijn alle muziek liefhebbers aanwezig: het
Rijkscommissariaat, de SS, de Wehrmacht, de NSDAP, de
NSB, en vele zonen van het vaderland.
Het orkest speelt.

En ergens, in een andere ruimte, is nog steeds de trage
passacaglia te horen, als een lichaam buiten het lichaam.
Daar ook bloeit nu de ontroerendste noot open die Mahler
ooit noteerde. Als uit het niets wordt een stralend hoge d
ingezet door de eerste violen, seconden lang, minuten lang,
een aangehouden d die door muren breekt, zich verspreidt
boven Amsterdam, vederlicht scherend boven de hoofden
der inwoners, rondcirkelend in de vrije lucht, en die
uiteindelijk voortsuist, één noot: als de zang van een sirene
stoot ze door naar de andere ruimte.

Tijdens deze hemelse d hebben alle orkestleden in Nederland
een formulier uitgereikt gekregen. Formulier A is voor
ariërs, formulier B voor joden, en voor hen die zich
mengden met joden.

Na een eenvoudige rekensom blijken zestien joden schuil te gaan
in het orkestlichaam: twaalf strijkers, drie blazers en één
harpiste. Eind 1941 moet het orkest gezuiverd zijn van de
allerlaatste jood.

Mengelberg is geschokt, ook omdat het orkest een klap als deze
niet te boven zal komen. De baas krijgt gedaan dat drie
joden voorlopig mogen blijven: Ben Meijer, Jacques Muller
en Sam Brill. De joden met het minst joodse uiterlijk.

Een ijle d scheert nog altijd boven de basso ostinato, in
onwezenlijke rust. Maar dat is ergens buiten deze ruimte, in
een andere zaal.

Tegen de zomer van 1941 vindt het laatste concert met joden
plaats. De Negende van Beethoven.

*godenvonk, o hemels wezen
wij betreden schemerdronken
jubelend uw heiligdom*

Er is geen officieel vertoon, geen afscheidsrede voorbereid. Alles
gaat geruisloos. Het koor straalt, allemensen worden
broeders. En het orkest speelt. Dertien van hen zijn
doorzichtig geworden, hebben zich reeds in gedachten
vervoegd bij de hemels ijle d, ergens op een minder
zichtbare plaats. Ze trekken door naar de andere ruimte, om
hun plaats in te nemen in het grote orkest van de verte.

Enkel hun lichamen zitten daar nog, als de weerschijn van sterren op afstand, terwijl iedereen doorspeelt. En terwijl een ijle toon zich uitstrekt, jubelt het voort in de concertzaal:

*wie glansrijk in het streven slaagt
van vrienden zelf een vriend te zijn
laat zijn gejuich zich nu vermengen
met onze jubel, zuiver en luid*

*en laat wie daartoe niet in staat is
heimelijk huilend in zichzelf
het menselijk verbond verlaten*

*doorloop zo, broeders, jullie pad
laat je omarmen met miljoenen*

*boven alle sterren uit
moet een lieve vader wonen*

*boven de sterren moet hij wonen
doorloop zo jullie pad*

Nu de finale is uitgeklonken, blijft slechts de concertzaal over. Het koor staat recht, zwijgend. Orkest en solisten zitten voor hen, zwijgend. En daartegenover het zwijgend publiek. Wanneer het applaus losbreekt, lijkt er geen einde meer aan te komen. Het publiek weigert te stoppen met klappen, er wordt gewuifd met zakdoeken, mensen omhelzen elkaar. Er wordt gehuild in het Concertgebouw.

<i>leon rudelsheim</i>	<i>1e viool, 2e concertmeester - jood</i>
<i>jo hekster</i>	<i>1e viool, 3e concertmeester - jood</i>
<i>sam tromp</i>	<i>2e viool - jood</i>
<i>sal snijder</i>	<i>2e viool - jood</i>
<i>louis pens</i>	<i>2e viool - jood</i>
<i>simon fürth</i>	<i>2e viool - jood</i>
<i>jacques koen</i>	<i>2e viool - jood</i>
<i>sieg de boer</i>	<i>2e viool - jood</i>
<i>simon gompertz</i>	<i>contrabas - jood</i>
<i>louis salomons</i>	<i>fagot - jood</i>
<i>joseph sloghem</i>	<i>trompet - jood</i>
<i>emanuel haagman</i>	<i>trombone - jood</i>
<i>rosa spier</i>	<i>harp - jodin</i>

*doorloop zo, broeders, jullie pad
laat je omarmen met miljoenen*

In de kleedkamers worden instrumenten in dozen geklikt, pakken de joden hun biezen, om in een merkwaardige ruis via de achteruitgang te vertrekken. Klaar voor het orkest van de verte.

Wanneer de deur sluit, is te horen hoe een uitstervende hoge d eindelijk zakt, afglijdt naar een g – en daar roerloos blijft liggen. In de stilte die volgt worden de drie joden die het minst op joden hadden geleken meteen met vakantie gestuurd, en daarna ontslagen.

Het orkestlichaam is nu gereinigd. Het hemelse thema wordt weer opgepakt. Een passacaglia voor strijkers, onthecht als tevoren.

Het leven gaat door. Desnoods zonder joden.

Niet veel later krijgen de overgebleven orkestleden een immense loonsverhoging. Ook de overheidssubsidies stijgen fors. Alles dankzij de inspanning van een nsb'er met macht en een hart voor muziek. De jaren van crisis zijn nu voorbij. Achter de wolken schijnt de zon.

Russische, Poolse, Britse en Amerikaanse componisten mogen niet meer gespeeld worden. En aangezien hooguit één Frans werk per concert te horen mag zijn, beleven vaderlandse toondichters grootse tijden. Vele genieën zien het daglicht; ze winnen staatsprijzen, krijgen de ene na de andere opdracht. Het gaat goed met de muziek.

Wanneer in 1942 de Nederlandsche Kultuurkamer wordt geopend, blijft lidmaatschap vrijwillig. Wie geen lid wordt mag niet meer optreden en ziet zijn composities niet langer uitgevoerd. Vanaf nu valt louter goeds te horen.

Behalve op één plek. Onzichtbaar en onhoorbaar voor het vaderland klinken in het hart van Amsterdam verboden melodieën. Diep in een schouwburgzaal wordt de Vierde van Mahler gespeeld. Enkel joden toegelaten. Een jood dirigeert. Een jodin zit al klaar voor het slotlied. De contrabassen plukken traag een passacaglia, om boven uit te kunnen stijgen.

Het idee is afkomstig van de nazi's. Bij wijze van tussenoplossing heeft men alle ontslagen joodse orkestleden van Nederland ondergebracht in een nieuw orkest.

De definitieve oplossing volgt in juli 1942. Vanaf dan worden joden hier verzameld om ze te deporteren naar de vernietigingskampen.

Tot die tijd kan men er luisteren naar Mahler. Kunst is een zon die voor alle mensen schijnt.

De zomer is nu in alle hevigheid losgebarsten. Wanneer het Concertgebouw toch nog sporen van joden blijkt te vertonen – er hangen portretten van het ras in de gangen en de letters m-a-h-l-e-r prijken zelfs op een ereplaats onder het koninklijk balkon – stemt het bestuur in met het voorstel 'de hele reeks eens te verfrissen'.

Mendelssohn, Rubinstein en Mahler worden van de cartouches weggegomd.

Elke hoek gezandstraald, tot aan de horizon.

Naarmate de oorlog vordert worden de concerten almaar massaler bezocht. De zaal zit elke avond eivol. Het publiek snakt naar muziek als naar water en brood.

De orkestleden zien hun salarissen nogmaals verhoogd. In dit laatste oorlogsjaar worden zij vrijgesteld van arbeidsinzet en zullen ze bij razzia's niet worden gearresteerd. Het bestuur tracht te redden wat het kan, helpt waar mogelijk. En waar toegestaan pleegt men verzet. Dankzij de inzet van het orkest overleven alle joodse orkestleden de oorlog – op drie na: een violist, een altviolist en een contrabassist komen om in de kampen.

Zij mogen door naar het hemelse leven.

En als op de willekeurige wenk van een hand opent zich ruisend een wolkenloze lucht, één groot jubelend vlak in E groot, fortissimo, als een valluik naar boven. Alle strijkers warrelen opwaarts, plots tot in de hoogste regionen. Pauken en posaunen. Blauwe horizonten, alom en overal.

En dan – rust.

Alleen vloeibare harmonieën voor strijkers en harp blijven over, openglijdend in elkaar, zoet en geurig.

Zweven wij nu van ruimte naar ruimte, sereen en los, het doorschijnend vlies tegemoet. Leggen we nu onze handen ertegen.

Stoten we door naar de andere ruimte, doortuimelend naar een orkest in de verte.

Ergens achter ons wordt Nederland bevrijd.

Sehr behaglich

Wij bevinden ons in de finale, een uitgestrekt landschap om in te geloven. Hier hangen worsten aan de bomen, rijden goede mensen rond op sleden, bakken engelen het brood. Laat ons rondwandelen met wie nog over is. De orkestleden staan opgesteld in een weidse kring. Als bloembladen om ons heen.

Een sopraan zingt, naïef als een kind:

*wij genieten de hemelse vreugde
wij hebben de aarde gemedan
geen wereldse drukte
hoort men in de hemel
hier leeft men in een zachtere rust*

*hier leiden wij een engelenleven
zijn we onbekommerd, bijna levend
en alle heiligen kijken toe*

Ver beneden ons, in de hemelse kelder, staat een houten huis in de natuur. Glooiende heuvels. Bomen laten hun droge blaren vallen. Een man staat op het balkon, gegroefd voorhoofd. Hij kijkt omhoog. Er wordt regen verwacht.

Mengelberg verbleef de laatste jaren van de oorlog nog maar weinig in Nederland. Het grootste deel bracht hij door in zijn Zwitserse chalet, of op tournee door bezet Europa, orkesten dirigerend in Duitsland, Oostenrijk, Italië, Spanje, en zo verder. Veel dirigenten waren nazi-Europa ontvlucht. Er bestond nood aan mensen die muziek op het hoogste niveau konden uitvoeren. Mengelberg had de nood gelenigd.

Bij aanvang van een van zijn laatste concerten in Nederland bleef het doodstil toen hij de trappen van het Concertgebouw afdaalde. Eenmaal beneden had hij het publiek bekeken en gezegd:

*als u niet voor mij wilt klappen
doe het dan voor het orkest*

Na de bevrijding vond een nieuwe zuivering plaats. Negen orkestleden werden wegens collaboratie met de Duitsers uit het orkest verwijderd. Men scheidde wederom het kaf van het koren.

En een sopraan zingt:

*goede kruiden van alle soorten
groeien in de hemelse tuin
goede asperges en goede bonen
goede appels, goede peren en druiven*

Mengelberg kijkt naar boven, het begint zacht te miezeren. Op het dak van zijn chalet prijkt een lier, een houten kopie van de lier die de gevel van het Concertgebouw siert. Mengelberg zal nooit meer de baton opnemen. Nooit meer naar Nederland terugkeren. Hij is schuldig bevonden aan rücksichtslos dirigeren. Aan het voortzetten van schoonheid in de jaren des doods. Hij sterft in neutraal Zwitserland, afgetakeld en volstrekt onbegrepen.

*ik heb nooit iets tegen mijn vaderland gedaan
was altijd een trouw onderdaan
wat ik heb gedaan en gelaten
was direct of indirect
ter wille, ten gunste
van mijn vaderland en het orkest*

En een sopraan zingt:

*wij genieten de hemelse vreugde
wij hebben de aarde gemeden
geen wereldse drukte
hoort men hier in de hemel
hier leeft men in een zachtere rust*

*hier leiden wij een engelenleven
zijn we onbekommerd, bijna levend
en alle heiligen kijken toe*

Over het bestuur van het Concertgebouw schrijft een krant na de oorlog:

*deze goede nederlanders
hebben jarenlang alle bevelen
opgevolgd, de joodse leden
ontslagen, mendelssohn en mahler
verwijderd van de wanden*

*men vraagt zich af
waarvoor vele anderen
in die strijd zijn gevallen
of in kampen bezwaken*

En een sopraan zingt:

*goede reebok, goed gebraden hazen
op open straten komen ze langs
daar lopen de heiligen
met net en met aas
de heiligen zijn koks en kokkinnen*

Alleen het orkest overleeft de oorlog zonder schade. Het veelkoppig fabeldier van hout, darmen, koper en vel – het dier is gered. Dat is te horen in de zomer van 1945, wanneer voor het eerst in jaren Mahler wordt opgevoerd.

Het koor zingt:

*aufersteh'n
ja aufersteh'n wirst du
nach kurzer ruh*

Het is niet Mengelberg die voor het orkest staat. Maar in de zaal is het onmogelijk aan iets anders terug te denken dan aan zijn hand. De baas beweegt in Mahler.

O, hoe hij heer en meester over deze muziek was. Hoe hij vijftig jaren lang de klank had gekneed als een dictator. Hij had de perfecte orkestmachine geschapen, opdat wat werd opgebouwd niet verloren zou gaan.

*aufersteh'n
ja aufersteh'n*

Louter dankzij een wenk van zijn hand.
En o, hoe wij louter luisteren konden.

De sopraan is uitgezongen. Ze gaat zitten. Naast haar staat de bok, verlaten.

Het landschap is stilaan transparant geworden, de sleden zijn verdwenen, de worsten afgevallen. Rondom ons klappen traag de bloembladen dicht.

Er was geen affirmatie, geen triomf. Er waren geen helden en er was geen jubel. Niemand ontwaakt tijdens de laatste maten. Mahler schreef een omgekeerde finale.

*morendo...
morendo...*

De muziek zelf slaapt in. Enkel nog een donkere, op en neer gaande kwart in de harpen.

Als de bloembladen gesloten zijn, is fluisterend richting de diepte slechts één enkele noot te horen. Een lage, zich herhalende contra-E in de harpen.

morendo...

De muziek zelf verzandt. Niets blijft over dan een echo van het
paradijs.

Het publiek blijft zitten in stomheid, als ooit bij een première.

En ergens, in deze onbegrijpelijke stilte, in een andere ruimte,
schrijft nog altijd een jood aan zijn geliefde:

*men voelt zich zo alleen
hoewel eenieder erg lief is
en zich de grootste moeite geeft*

eeuwig...

*dit rondhangen in den vreemde
hoe liefderijk men ook ontvangen wordt
men wordt aan alle zijden gehinderd
en ten slotte verlaten
eeuwig...*

En een vriend zegt:

*kunst is geen politiek
als ik iets gedaan had
zou ik het begrijpen
maar ik heb me nergens mee bemoeid*

En de jood fluistert:

*dat is de smet van europa
dat allen zeggen
dat gaat mij niet aan*

Ver weg is het geluid van sleden te horen.
En de hemel... de hemel hangt vol violen.

*

Met dank aan Henriette Straub, Pauline Micheels
en Rosanne Baars.